

M. Hampl – obecné otázky vývoje sociogeografických systémů

Dle Hampla funguje společnost jako struktura, která zprostředkovává vztah mezi lidmi a geografickým prostředím. Společnost jednak integruje jednotlivá individua do fungujícího sociálního systému, jednak koordinuje činnost lidí ve vztahu k okolnímu prostředí.

Postupně se vytváří vnitřní a vnější struktura společnosti. Vnitřní struktura je de facto sociálním systémem, tj. souborem lidí a jejich vzájemných vztahů, které jsou relativně neovlivněny vnějším prostředím. Jde tedy o „čistou“ sociální a ekonomickou organizaci společnosti.

Vnější struktura společnosti vzniká jako výsledek interakce společnosti a prostředí. Jde tedy o strukturu osídlení v jejím širokém pojetí – strukturu sociálně-geografickou. Sociálně-geografický systém definuje Hampl jako systém lidí a těch jejich vztahů, které jsou významně podmíněné vnějším prostředím.

- Sociálně-geografická struktura není zcela shodná co do vývojových změn se strukturou sociální – shoduje se však časová posloupnost změn a jejich tzv. kvalitativní status (např. nahrazování extenzivních procesů procesy intenzifikačními).
- Obsah a organizace sociálně-geografických systémů jsou odlišné od obsahu a organizace sociálních systémů. Obecně lze tvrdit, že sociálně-geografické systémy jsou komplexnější, s vyšší úrovní heterogenity, složitější hierarchizací a různorodější. Jestliže vnitřní diferenciací sociálních systémů vyplývá zejména a takřka výlučně z dělby moci a hierarchie specializovaných funkcí, diferenciací vnější struktury podléhá nepoměrně vyššímu počtu faktorů – nejdůležitějším je patrně nerovnoměrnost v rozmístění přírodních podmínek příhodných pro fungování lidské společnosti.

Heterogenita sociálně-geografického systému (kam spadá i osídlení) je tedy výsledkem přizpůsobování se vnějšímu prostředí a současně je tato heterogenita posilována zevnitř působením heterogenního sociálního systému.

Určitá shoda vývojových změn sociálně-geografických a sociálních systémů vedla k vysvětlování sociálně-geografického vývoje pomocí interpretace vnitřních sociálních změn. Dle Hampla je však klíčem pro objasnění změn sociálně-geografických systémů zkoumání specifického role/vlivu obecných vývojových tendencí v různých dílčích oblastech sociálně-geografické struktury. Pod obecnými vývojovými tendencemi Hampl rozumí:

1. zvětšování systémů – tj. územní růst, růst počtu obyvatel, růst výroby;
2. vnitřní propojování systémů – tj. zdokonalování jejich organizace, vyšší míra specializace částí a kooperace celku.

Dalším jednotícím prvkem (obecně působícím) systémů vázaných na společnost je možnost etapizovat vývoj těchto systémů. Hampl používá následující termíny pro označení vývojových stádií:

1. statické,
2. dynamické,
3. organické,

a pojmy 4. intenzifikační a 5. extenzifikační pro obecné rozlišení vývojových procesů.

Hampl chápe sociálně-geografickou strukturu jako dílčí část komplexně-geografické struktury – jako příklad sociálně-geografické struktury udává velikostní hierarchii sídel, či celých regionů, zatímco příkladem komplexně-geografické struktury je rozmístění obyvatelstva v prostředí.

Teorie stádií

Jak Hampl upozorňuje, nejedná se teorii v pravém slova smyslu, neboť postrádá explanační (vysvětlující) prvky. Jedná se spíše o tzv. empirickou generalizaci.

Primární podmínkou vývoje socio-geografického systému je vývoj jeho vnitřní specializace a současně i kooperace. V podmínkách tzv. **statického** vývojového stádia bylo osídlení relativně rozptýlené a obyvatelstvo nemobilní. Nejjednodušší formou dělby funkcí bylo tedy územní (fyzické) soustředění obyvatelstva a výrobních prostředků do určitých míst – střediskových uzlů. Podmiňujícím principem statické fáze je podřízenost sociogeografického uspořádání přírodním podmínkám.

Prostorová struktura statického sociálně-geografického systému může být tedy charakterizována jako nevýrazně heterogenní při zonálním rozrůznění území z hlediska intenzity osídlení.

Jako statické lze však označovat dle Hampla i totalitní společenské systémy (ovládání většiny menšinou, nízká proměnlivost struktur, absence zpětných vazeb a možností volby).

V důsledku vnější heterogenity prostředí a v důsledku rostoucího propojování středisek byl soubor středisek postupně stále hlouběji diferencován a hierarchizován. Tržní mechanismy či mechanismy politické volby a sociokulturního soutěžení vedou k přeměně relativně statické struktury systému do podoby relativně **dynamické** (typické vyšší heterogenitou a složitější strukturou oproti předchozímu stádiu). Na dynamičnost procesu ukazuje například i citát Bairocha, který chápe urbanizaci jako proces „...který přivádí mobilitu do každodenního života..“. Hlavním ukazatelem jsou pak změny v rozmístění obyvatelstva dané nevratnými procesy, mezi kterými dominuje jednosměrně orientovaná migrace obyvatelstva. Podmínkou rozvoje je „otevření“ společnosti, možnost vytváření hierarchií „zdola“.

Hierarchický rozvoj středisek vede rovněž k polarizaci regionů a novým formám jejich vnitřní integrace – zatímco integrita regionů ve statickém období byla primárně určena vnějšími přírodními podmínkami, integrita regionů dynamického stádia je výsledkem kooperace založené na nerovnocennosti středisek a jejich zázemí. Organizace nodálního typu tedy spočívá zcela na vnitřních principech územní organizace společnosti.

Prostorová struktura intenzity osídlení dynamické fáze je výrazně heterogenní – heterogenita odráží hierarchické rozrůznění středisek nodálního typu.

Limity nekonečného nárůstu koncentrace obyvatelstva se stávají územně technická omezení, ekologické problémy či sociální reakce na územní rozdíly v životní úrovni. Extenzivní formy koncentrace (kvantitativní) jsou nahrazovány intenzifikačními procesy, převládající konkurenční mechanismy postupují do stádia konkurenčně-kooperačního. Působení intenzifikačních procesů je v zásadě podobné působení procesů extenzifikačních – dochází k integraci územních systémů a prohlubování vnitřní dělby funkcí. Forma je však jiná, namísto koncentrace obyvatelstva a aktivit dochází ke koncentraci kontaktů lidí s těmito aktivitami. Koncentrační proces nabývá převážně kvalitativní podoby – význam koncentrace je poměřován nikoli už koncentrací obyvatelstva (tedy skrze bydliště), nýbrž koncentrací funkcí (pracoviště) a to zejména funkcí progresivních (řídící, nerutinní činnosti). Koncentrační proces nabývá vztahové podoby – v první řadě zvýšením mobility obyvatelstva, v druhém sledu pak rozvojem telekomunikačních a informačních kontaktů. Typickými jsou na rozdíl od dynamické fáze vratné procesy (dojíždka za prací či informační vztahy), migrace se mění v oboustranný kontakt mezi územními jednotkami. Zvýšený integrační význam vztahů vede k přechodu do tzv. **organického** stádia. Růst organičnosti systémů nesměřuje ovšem k nivelizaci, nýbrž k jinému typu hierarchické organizace nežli na ose bohatý-chudý či rozvíjený-nerozvíjen, spíše ve smyslu řídicí-řízený.

Z hlediska prostorového se systémy organické fáze vyznačují kombinací zonálních a nodálních forem koncentračních území osídlení.

Stádia vývoje sociálního systému

Velice zjednodušeně lze rozlišit 3 transformační fáze v rámci protosociálních, preindustriálních + industriálních a konečně post-industriálních období:

1. v první fázi dochází k formování samotných společenských systémů a postupnému vytváření sociálních rozdílů;
2. v preindustriálním a industriálním období je charakteristickým rysem proměnlivost sociálních nerovností. Společenská nerovnoměrnost je po celý úsek velmi vysoká – její důvody se přesouvají determinovanosti totalitního typu k determinovanosti konkurenčního typu (násilí nahrazeno soutěží);
3. v etapě postindustriální dochází k převaze homogenizačních společenských trendů a poklesu nerovnoměrnosti v základních ukazatelích životní úrovně obyvatelstva (vzrůst nerovnoměrnosti v tzv. vyšších potřebách – např. přístup k internetu).

Řádovostní úroveň

Platí přitom, že rozvoj nejprve extenzivních a poté i intenzifikačních procesů je poplatný řádovostnímu měřítku – se zvyšováním měřítku se intenzita změn snižuje, vývojové procesy se opožďují a jejich vliv na sociogeografické struktury je klesající. Zároveň dochází k paralelnímu průběhu kvalitativně odlišných procesů na různých řádovostních úrovních – např. metropolitní areály jsou na národní či nadnárodní

úrovni formovány relativně extenzívními procesy, zatímco na úrovni regionální či subregionální je dominantní především vztahová koncentrace, tj. především intenzifikační proces.

HAMPL rozeznává v zásadě 6 řádovostních úrovní. Ty jsou vymezovány podle rozdílných integrujících regionálních procesů, které představují vazby zajišťující relativní **vztahovou uzavřenost a funkční autonomii**:

- 1) **lokální** – odpovídá jednotlivým sídelním útvarům s dominantní obytnou funkcí doplněnou vybranými prvky práce a služeb. Sídla, resp. obce jsou převážně vztahově neuzavřené celky (silná vyjíždka a dojíždka za prací a službami) – v minulosti byly ovšem vztahově uzavřené s vnitřní polaritou (sídlní útvar a zemědělské a lesní zázemí)
- 2) **mikroregionální** – odpovídají elementárním nodálním regionům (cca 500 km²) a z hlediska každodenního pohybu obyvatel jde o relativně uzavřené vztahové jednotky. Polarita střediska a zázemí je klíčovým integračním faktorem a je spojena s územní dělbou práce: koncentrace obyvatel a především pracovních příležitostí a obslužných funkcí ve středisku, územní rozptyl obytných funkcí a primérních aktivit. Propojení obou částí je realizováno každodenní dojíždkou za prací a službami.
- 3) **vyšší regionální** – odpovídá relativně velkým regionům (makroregiony v rámci státu) s výrazným velkoměstským centrem – hlavní centrum má většinou již nadnodální formu – často se jedná o tzv. metropolitní areál. Polarita jádra a zázemí je v podstatě obdobou základní nodální organizace, byť ve složitější a komplexnější variantě – jádro má často charakter areálu, v rámci makroregionu existuje určitá hierarchie středisek, formují se koncentrační osy, apod. Vztahová uzavřenost se týká dlouhodobějších pohybů obyvatelstva – migrace, studium na vysokých školách, a částečně i vazeb mezi podniky a institucemi (výrobní kooperace, klustery, dosah regionálních bank, regionálních médií, apod.)
- 4) **národní** – odpovídá úrovni národních států na níž dochází k relativní (a stále snižované) uzavřenosti většiny ekonomických a kulturních vazeb. Dochází zde také k formování celé hierarchie nodálních středisek, ale i metropolitních areálů. I zde však zůstává zachována polarita jádra a zázemí – jádrem jsou hlavní a vedlejší metropolitní areály spojené navzájem koncentračními osami. Geografická děba práce nabývá složitějších a víceúrovňových forem, zvyšuje se důležitost center z hlediska řídicích funkcí (kvartérních).
- 5) **nadnárodní (subglobální)** – odpovídá velkým geografickým útvarům. Z geografického pohledu lze mluvit o polaritě jádra a zázemí ve smyslu velkých územních koncentrací obyvatelstva a navazujících aktivit (západoevropský banán, povodí Gangy) na jedné straně a přiléhajících slabě osídlených periferií na straně druhé.
- 6) **globální úroveň** – polarita mocenská a ekonomická (bohatý sever – chudý jih)

Vývojovým trendem je přitom zvětšování elementárních sociálněgeografických komplexů vymezených na základě určitého typu integrujícího procesu. Jejich zvětšování vede současně k vyšším možnostem jejich vnitřní diferenciaci. Obecně platí, že s vývojem systémů zůstává zachována a spíše je rozvíjena jejich heterogenita a hierarchizace. Nerovnoměrnost je zvyšována zprvu především kvantitativním způsobem (růst H, viz rámeček), později pak zejména kvalitativním způsobem (zvyšování významu progresivních funkcí s vyššími hodnotami H).

ukazatel H

Jde o ukazatel územní koncentrace vybraného jevu (H jako heterogenita) – stanovuje minimální rozsah území v rámci hodnocené jednotky, na němž je koncentrována polovina jevu (podle příslušných jednotek vnitřního členění). Podíl tohoto území vyjádřený v % hodnocené jednotky je odečten od 100 (ukazatel tedy nabývá hodnoty od 50 do 100)